

Janus Pannonius, Vitéz János
és a humanista hagyomány
továbbélése
(1450–1630)

Szerkesztette

BAJÁKI RITA
SZILÁGYI EMŐKE RITA

reciti
Budapest
2023

A kötet megjelenését a
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete
támogatta

A borítón Janus Pannonius és Vitéz János (állítólagos) képmása
a Plautus-kódex (ÖNB Cod. 111.) címlapján (Ferrara, 1465)

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X
ISBN 978 615 6255 86 0
978 615 6255 87 7 (pdf)

Kiadja a Reciti,
HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

Előszó (Bajáki Rita – Szilágyi Emőke Rita)	9
I. A MÁTYÁS-KORI HUMANIZMUS: VITÉZ JÁNOS, JANUS PANNONIUS ÉS RECEPCIÓJUK	15
ILLÉS KORNÉL Vitéz János <i>Leveleskönyvének</i> antik idézetei Perújrafelvétel	17
PÁLOSFALVI TAMÁS Zrednai János, a cseh háború apostola?	37
BODA MIKLÓS „Esztergom vezet, ékes Várad...” Janus Pannonius, mint pécsi püspök itáliai küldetéséről	51
JANKOVITS LÁSZLÓ Kései sirató a 15. századból? Janus Pannonius Barbara-thrénsza	61
ZSUPÁN EDINA Jólszerkesztettség és szép hangzás Janus Pannonius prózafordításában	71
MOLNÁR PÉTER Contra Turcum? Janus Pannonius egyik (Pseudo-)Démoszthenész-fordításának háttere	95

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES

„Tres fuimus [...] vates” 107

SIMON LAJOS ZOLTÁN

De se aegrotante

Néhány Janus Pannonius-imitáció a 16. századból 117

SZABÓ ANDRÁS

Janus Pannoniustól a wittenbergi egyetemig

Szamosközi R. Sándor búcsúverse (1589) 129

KECSKEMÉTI GÁBOR

Hasonlítani – különbözni

Mátyás király és az irodalmi adaptáció 137

II. ÉRETT HUMANIZMUS ÉS REFORMÁCIÓ 147

BARTÓK ZSÓFIA

Eretnekek, előreformátorok, humanisták

Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen

receptiótörténetének vázlata 149

HAJDU ILDIKÓ

Humanista retorika a protestáns zsoltárirodalomban

Kísérlet a latin és magyar nyelvű zsoltárparafrázisok viszonyának értelmezésére 163

ETLINGER MIHÁLY

Az első bártfai énekeskönyv kérdései

Előtanulmány 176

KISS FARKAS GÁBOR

Leonard Cox Magyarországon (1520–1525) 197

H. KAKUCSKA MÁRIA

Az elfeledett humanista, Európa praeceptora és lelkiismerete,
a tudós filológus

Joannes Ludovicus Vives (1492/93–1540), hitvitázók forrása 209

SZABÓ ÁDÁM

Egy flamand humanista Magyarországon

Nicasius Ellebodus Polübiosz-fordítása 221

MOLNÁR DÁVID

Iohannes Serifaber költeménye Akhilleusz pajzsáról 233

MAJOROSSY IMRE

„Expecta Dominum et viriliter age”

A válság jelei és megoldási javaslatok Draskovich György

Epistola paraenetica című művében 251

SIMON JÓZSEF

Sárközi Bálint a világelvről 263

KASZA PÉTER

Homo unius libri?

Brodarics István egy ismeretlen művéről 277

PAPP INGRID

A cseh nyelvű kora újkori szlovák irodalom humanista forrásai 289

VARGA SZABOLCS

Antiturcica irodalom a zágrábi káptalanban a 16. században 295

Névmutató 309

Földrajzi nevek mutatója 325

A kötet szerzői 331

Sárközi Bálint a világelvről

Sárközi Dohi Bálint életrajzának számunkra elérhető adatai meglehetősen töredékesek; a hazai vonatkozású hozzáférhető adatok peregrinációját közvetlenül megelőző és követő időszakra korlátozódnak.¹ 1586–1587-ben Miskolcon a helyi protestáns kollégium rektora. 1587 októberében iratkozik be a wittenbergi egyetemre, ahol pontosan egy évet tölt, majd 1588. november 1-én már Heidelberg egyetemén immatrikulál. Itt a teológiai fakultás hallgatója. A jelen tanulmány tárgyát képező *Oratió*n kívül nem sok írásbeli forrásra támaszkodhatunk intellektuális profiljának felvázolásakor. Wittenbergből és Heidelbergből Johann Jacob Grynaeushoz írt három levelét ismerjük,² Debreceni Borégető Miklóst propemptikonnal búcsúztatja mielőtt utóbbi elhagyná Wittenberget 1588 szeptemberében.³ Sárközi 1591-ben tér vissza Magyarországra, itthon az egri iskola rektori pozícióját tölti be, mielőtt a várost elfoglalja a török. Tanulmányait Rákóczi Zsigmond támogatja, Sárközi hozzá címzi az *Oratió* ajánlását. Szabó András valószínűsíti, hogy Sárközinek köszönhető, hogy a heidelbergi professzor Franciscus Junius *Protoktisia* című művének 1589. március 1-én kelt ajánlását Rákóczi Zsigmondnak ajánlja.⁴

1 Az itt következő rövid biográfia Szabó András összefoglalásán alapul: SZABÓ András, *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Humanizmus és reformáció 37 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 216–217.

2 SZABÓ András, szerk., *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22 (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1989), 119–123.

3 [Balthasar MENZ jun., SÁRKÖZI Bálint, SZENTPÉTERI Literáti Péter], *Propemptica in honorem eruditionis et morum laudibus ornatissimi viri domini Nicolai Boregeto Debreczini* [...] (Wittenberg: Crato, 1588), A2^r–A3^r.

4 Ha e feltételezés igaz, akkor talán megfogalmazható az a sejtés, hogy Sárközi közvetítésével kerül Christian Franckennek a hellénizmuskori neoplatonista Arisztotelész-kommentátor Szimplikiosz álnevén írt valláskritikai műve is a heidelbergi professzor kezébe: Francken e művét kizárólag azért ismer-

Szabó András monográfiája alapján világos képet kaphatunk a wittenbergi egyetemen működő *coetus Ungaricus* közösségről. A *coetus Ungaricus* a magyar egyetemi hallgatók olyan önszerveződő intézménye volt, melynek funkcióját valahol a diákönkormányzat és az önképzőkör közé helyezhetjük el. Nemcsak arról van tudomásunk, hogy a *coetus* keretein belül egyetemi oktatáson túl teológiai és filozófiai disputációkat⁵ tartottak a hallgatók, hanem arról is, hogy a *coetus* legjelentősebb intellektuális korszakának tekinthető 1580-as években előadás jellegű szónoklatokat is megfogalmaztak a kör kiemelkedő alakjai. Az utókor szerencséjére e szónoklatokat Zacharias Kraft (1560?–1589 után) helyi nyomdája ki is adta. A nyomtatványok kiadását övező melanchthoniánus-kryptokálvinista szellemi légkör jellemzésének tárgyában ismét Szabó András monográfiájához utalom az olvasót,⁶ a szoros személyes kapcsolat érzékeltetése céljából azonban kiemelhetjük azt a közismert tényt, hogy Zacharias Kraft 1588 végén született fiának keresztapja Forgách Mihály⁷ lett, a *coetus* központi személyisége.⁸

Jóllehet nem tudjuk, hogy hány szónoklat hangzott el, annyi bizonyos, hogy az 1587 és 1589 között elhangzott szónoklatok közül a következők megjelentek nyomtatásban is:⁹

Forgách Mihály: *Oratio de peregrinatione et eius laudibus*, Wittenberg: Crato 1587.

Pécsi Zsigmond: *Oratio de bonis animi et corporis*, Wittenberg: Crato 1588.

Borégető Miklós: *Oratio adversus purgatorium pontificium* [...], Wittenberg: Crato 1588.

Csibrádi Mihály: *Oratio de instabilitate rerum humanarum*, Wittenberg: Gronenberg, 1588.

---

jük, mert Junius sajtó alá rendezi a szöveget cáfolata előtt, lásd [Christian FRANCKEN], „Argumenta XXII in sacram Mosis historiam”, in François DU JON, *ΠΡΩΤΟΚΤΙΣΙΑ seu Creationis a Deo Factae [...] Historia, [...] Confutatio Argumentorum XXII, quae olim a Simplicio in Sacram Mosis historiam in Creatione, fuerunt proposita.* (s.l. [Heidelberg: Commelin], 1589). További részletek: PIRNÁT Antal, „Christian Francken egy ismeretlen munkája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 1–3, 107–119; valamint SIMON József, *Die Religionsphilosophie Christian Franckens*, Wolfenbütteler Forschungen 117 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2008), 112.

5 Vö. SZABÓ Géza, *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613* (Halle: Akademischer Verlag, 1941), 61–65.

6 SZABÓ, *Geschichte des ungarischen Coetus* ..., 17–33, különösen 28–30.

7 Uo., 142–144.

8 Uo., 14.

9 Uo., 74–77.

Sárközi Bálint: *Oratio de modo considerationis primi principii ex natura et dispositione universi*, Wittenberg: Crato 1588.

Forgách Mihály: *Oratio de magnanimitate regia virtute*, Wittenberg: Crato 1589.

Borégető Miklós szövege teológiai témában születik, a többi szöveg tág értelemben vett bölcsészeti kérdéseket tárgyal. Csibrádi szövege a szerző antik irodalmi jártasságát hivatott bemutatni; Forgách 1587-es szónoklata a peregrináció dicséretéről egyfajta programadó szöveggént is értékelhető. Mind Pécsi és Sárközi orációi, mind Forgách második szónoklata filozófiai témát fejtegetnek: a lélek és a test javairól értekező Pécsi, valamint a *magnanimitas* (a sztoikus nagylelkűség vagy arisztotelianus-cicerói nemes becsvágy) klasszikus erényét tárgyaló Forgách erkölcsfilozófiai témát választanak. A változatos tárgyakról tanúskodó címek közül azonban a korrall foglalkozó filozófiatörténész számára első pillantásra kiemelkedik Sárközi Bálint művéé: *Szónoklat az első alapelvnek a világegyetem természetéről és elrendezése szerint történő elgondolásának módjáról*.

Áttekintés

Bár Szabó András „teológiai természetű arisztotelianus fejtegetés”-nek tartja,¹⁰ Sárközi műve egy teljes platonikus metafizikát tár elénk. A mű érvelése bizonyos értelemben hullámzó jellegű, az olvasónak az az érzése támad, hogy Sárközi többször is elindítja a gondolatmenetét, hogy utána minden esetben eljusson a világ alapelvének téziséig. A bevezető fejtegetések arra mutatnak rá, hogy a filozófiai istenismeret a kinyilatkoztatás ténye mellett is lehetséges (*Oratio* 1–3). Ezt követően a világ alapelvéhez, azaz Istenhez történő felemelkedés filozófiai terápiáját tipikus platonista módon köti az emberi vallásosság antropológiai sajátosságához. A világ első alapelvére vonatkozó ismeret a természetes emberi megismerőképeség alapján tisztázható, jóllehet a keresztény kinyilatkoztatás miatt jelentős intellektuális előnyben vagyunk az antikvitáshoz képest (*Oratio* 3–6). Az antik filozófiához való viszony tárgyalása vezet át a világ rendezettségére által implicált első alapelv létezésének tételezéséhez, mely megnyitja az első nagy gondolati ciklust (*Oratio* 7–15). Sárközi célja az *Oratio* e részében az, hogy összhangba hozza hermetikusan-platonista filozófiai alapállását az arisztotelészi racionális teológiával. A nagyléptékű szinkretista kísérlet közben felmerül a vákuum

¹⁰ Uo., 216.

és a tér problémája, az egyenes vonalú és a körmozgás bizonyos mozdulatlan pozícióktól való függésének kérdése, melyek a végtelen regresszus kiküszöbölésén alapuló peripatetikus filozófiai isten-tan elméletébe ágyazódnak. Emellett Sárközi az embert voltaképpen Isten, mint első világ, valamint a makrokozmosz, mint második világ képmásaként mikrokozmosznak – harmadik világnak – tartja. Az Istenhez vezető eme *a posteriori* alapokon álló megismerés lehetőségét szentírási helyek is alátámasztják. A második gondolati ciklus maga mögött hagyja az arisztotelianus perspektívát és teljes mértékben platonista – sőt talán szűkebbre is vehetjük orientációját: plótinuszi – paradigma alapján vázolja fel a világ metafizikai struktúráját. (*Oratio* 15–37). Az Istenhez történő felemelkedés hét plótinuszi fokozatának evangéliumi helyekkel megtámogatott értelmezése után Sárközi alulról építkezik: a mű egyik legjobban sikerült része az anyagi test problémájának tárgyalása.

Nem részletezzük Sárközi platonikus szárnyalását az első anyagtól a minden spirituális entitás felett álló Abszolútumhoz,¹¹ melyről a *Corpus Hermeticum* második részéhez kapcsolódva azt állítja, hogy minden létező felett áll. Ehelyett Sárközi forrásaira hívjuk fel a figyelmet: a szöveg alapos forráskritikai térképének elkészítése híján is világos, hogy az *Oratio* fő vonatkoztatási pontjai a *Corpus Hermeticum* és Plótinosz (203–269) filozófiája.¹² Ám a reneszánsz platonizmus és a reneszánsz hermetikus tradíció sokféle konfigurációban jelent meg a 16. században. A két, eredetileg is egymásba fonódó tradíciónak két olyan konstellációjáról beszélhetünk, melyek jelentős, filológiai is igazolható hatást gyakoroltak Sárközi filozófiai reflexióira; ezek Marsilio Ficino (1433–1499) és Giordano Bruno (1548–1600) művei. Jelen tanulmány tárgyát Sárközi Bruno-parafrázisai képezik.

11 A művet a három plótinuszi hiposztázisnak a keresztény háromságtannal történő összeegyeztetési kísérlete zárja az *Oratio* 38–41. lapjain.

12 Plótinosz reneszánsz kori recepciójához vö. Anna CORRIAS, *The Renaissance of Plotinus. The Soul and Human Nature in Marsilio Ficino's Commentary to the Enneads* (New York–London: Routledge, 2020).

Giordano Bruno (1548–1600)

Giordano Bruno 1548-ban született a Nápoly melletti Nola helységben.¹³ Fialat korában belép a domonkos rend novíciátusába Nápolyban, 1572-ben pappá is szentelik. 1576-tól kezdve egyre több támadás éri eretnekgyanus nézetei miatt, elhagyja Itáliát. A részletesen dokumentált biográfia sok állomása közül a két párizsi tartózkodás közé ékelődő londoni periódust emelhetjük ki. Bruno 1583 és 1585 között Angliában írja meg ugyanis olasz nyelvű fő műveit: *Az okról, az elvről és az egyről*, illetve *A végtelenről, a világegyetemről és a világokról* című dialógusokat.¹⁴ Ezek mind velencei álimpresszummal jelennek meg – ám ha máshonnan nem, utólag az inkvizíciós peranyagból kiderül, hogy egytől-egyig londoni kiadványok. A második párizsi tartózkodás az arisztotelészi filozófia kritikájának jegyében telik, majd Németország felé veszi útját. Marburgban nem sikerül elhelyezkednie, a wittenbergi egyetem azonban 1586 végén engedélyezi számára, hogy filozófiai előadásokat tartson. 1588 márciusában, a lutheri orthodoxia és a philippizmus közötti viszály számunkra is ismerős fellángolása miatt távozik Wittenbergből Prágába. 1590–1591-ben Frankfurt am Mainban kiadja érett műveit, az ún. frankfurti trilógiát,¹⁵ majd minden fenyegetettség ellenére visszatér Itáliába és Pádua egyetemén oktat. 1592-ben tartóztatja le az inkvizíció, hosszas pere után 1600. február 17-én szenved máglyahalált.

Nem csak az életrajzban felsejlő utazások, hanem Bruno publikációs tevékenysége is hallatlan intellektuális intenzitásról tanúskodik. 1582 és 1591 között publikálja Nolai minden művét főként Párizsban, Londonban, Wittenbergben és Frankfurt am Mainban. A kutatásban megfigyelhető az a tendencia, hogy elsősorban a londoni olasz nyelvű publikációkra, illetve a „kései” – már ha a szűk évtized intellektuális fejlődését egyáltalán szakaszokra bonthatjuk – Bruno frank-

13 Életről és filozófiájáról általában magyar nyelven: BOROS Gábor, „Giordano Bruno”, in BOROS Gábor, szerk., *Filozófia*, Akadémiai Kézikönyvek (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007), 625–629; SZEMERE Samu, „Utószó”, in BRUNO Giordano, *Két párbeszéd*, ford. SZEMERE Samu, 303–316 (Budapest: Magyar Helikon, 1972). A mai napig sztenderd olasz nyelvű összefoglalás: VICENZO SPAMPANATO, *Vita di Giordano Bruno: con documenti editi e inediti*, 2 köt. (Messina: Principato, 1921).

14 Giordano BRUNO, *De la causa, principio et uno* (Venetiis: Stampato, 1584 [London 1584]); Giordano BRUNO, *De l'infinito, universo et mondi* (Venetiis: Stampato, 1584 [London 1584]); magyarul: BRUNO, *Két párbeszéd*.

15 Giordano BRUNO, *De triplici minimo et mensura* (Frankfurt am Main: Wechel, 1591); Giordano BRUNO, *De monade, numero et figura* (Frankfurt am Main: Wechel, 1591); Giordano BRUNO, *De innumerabilibus, immenso & infigurabili* (Frankfurt am Main: Wechel, 1591).

furti trilógiájára, valamint a kettő közötti viszonyra koncentrálnak.¹⁶ Ennek fényében tett kísérletet a Thomas Leinkauf által szerkesztett tanulmánykötet¹⁷ a wittenbergi korszak jelentőségének felértékelésére. Bruno wittenbergi korszakának megkülönböztető jegye, hogy ennek megítéléséhez nemcsak publikációk állnak rendelkezésünkre, hanem egyetemi előadásainak kéziratok lejegyzései is,¹⁸ melyek *posthumus* publikációi egymástól igen eltérő időszakokban történtek meg.

Jelen tanulmány keretei között még csak kísérletet sem tehetünk arra, hogy akár csak az eddigi kutatások eredményeit ismertessük Bruno wittenbergi korszakával kapcsolatban. A következő gondolatmenetek mindenesetre feltételezik a Leinkauf-féle kötet alapvető meggyőződését: Bruno intenzíven dolgozik a londoni és a párizsi korszak fő témáinak továbbfejlesztésén.¹⁹ Azonban a kopernikanizmus, a mnemotechnika és az Arisztotelész-kritika triászát itt azt egyetemi oktatás keretei közé kellett beillesztenie. A kopernikanizmus és az Arisztotelész-kritika az Arisztotelész természetfilozófiai műveinek tárgyában tartott előadások fókuszában áll, míg a lullista mnemotechnika kérdéseit azon előadások során tárgyalja Bruno, melyek során az antik gondolkodó *Rhétikáját* tárgyalta.

Az Oratio Bruno-parafrazisai

Sárközi *Oratiója* következetesen hajtja végre Bruno ama programját, hogy a természetes létezőket mintegy kiüresítse az arisztotelészi metafizika szubsztanciális formáitól. A világegyetemben fennálló dolgok nem mások, mint a teljesen spirituális abszolútum kiterjedései a minden sajátosságot nélkülöző végtelen anyagba. E kettős elvtant és érintkezéseiket így jellemzi Sárközi:

Lássuk be ugyanis, vagy inkább értsük meg, hogy a legfőbb jóból vagy a legfőbb fényből leereszkedő jóval és fényvel ellentétesek a leghomályosabb árnyak, és ennélfogva e kettő

16 Pagnioni-Sturlese kifejezetten „generale disattenzione”-ról beszél a németországi életszakasszal kapcsolatban, Rita PAGNIONI-STURLESE, „Su Bruno e Tycho Brahe”, *Rinascimento* 25, 2. sz. (1985): 303–339, 313.

17 Thomas LEINKAUF, szerk., *Giordano Bruno in Wittenberg 1586–1588. Aristoteles, Raimundus Lullus, Astronomie* (Pisa–Roma: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, 2004).

18 Sőt egy olyan kolligátum is, melyet feltehetőleg maga Bruno állított össze saját nyomtatványai és kéziratok jegyzetei alapján, vö. Valentina LEPRI, „Giordano Bruno Teacher at Wittenberg and the *Rar. 51*”, *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* 57 (2012): 83–94.

19 Thomas LEINKAUF, „Einleitung”, in LEINKAUF, *Giordano Bruno in Wittenberg...*, 11–17.

konkurusából úgy jönnek létre az árnyak, hogy azt ez utóbbiak a legkevésbé sem tartják fogva [comprehendatur].²⁰

A fény és a sötétség érintkezését az univerzum dolgaiban már Bruno-parafrázis formájában tárgyalja az *Oratio*:

Az objektumok e kettős nemében felfogjuk, hogy a kibomlás [*excursus*] a szélsőértékek rendjében van meghatározva: mégpedig az anyagban, minthogy öleiben sok dolog jön létre bölcs módon, valamint az érzékelésben és az észben, hogy ezek szolgálatával kerüljenek vizsgálatra és legyenek megismerve ugyanazok.²¹ Továbbá, az isteni szépség és fény sugara minél inkább eltávolodik a forrástól, minél inkább kiterjed az egységből a végtelen pluralitássá növekvő sokaságban, annál távolabb kerül az igazságtól és a jóságtól.²² Ez azt eredményezi, hogy már nem csak a fénynek, hanem a szubjektum elve miatt a fény árnyékának is lehet nevezni; akár mert a sötétség nyomai tűnnek fel előttünk a fényben, akár mert a fény nyomai a sötétségben, akár mert egyik sem, hanem valami sötétségtől és fénytől egyaránt különböző dolog.²³

A parafrázissal kapcsolatban a következőket jegyezhetjük meg. A Sárközi által használt Bruno-szöveg az itáliai gondolkodó Párizsban 1582 során publikált *De umbris idearum*²⁴ (*Az ideák árnyékairól*) című műve, pontosabban az azt felveze-

- 20 SÁRKÖZI, *Oratio*, 25: Videmus enim, seu verius intelligimus, bono & lumini a summo bono summoque lumine descendenti densissimas opponi tenebras & consequenter ex duorum concursu ita vmbras effici, vt tamen illud ab his minime comprehendatur.
- 21 SÁRKÖZI, *Oratio*, 25: Atque hic in duplici obiectorum genere in ordine extremorum intelligitur terminari excursus, nempe in materia, vt multa in eius sinu sapienter producantur, & in sensu atque ratione, vt eorum ministerio eadem inuestigentur & dinoscantur. Vö. BRUNO, *De umbris*, Int. 5 [n.p]: Fit enim ab ipso superessentiali ad essentias ab essentiis ad ipsa quae sunt, ab iis ad eorum vestigia [...] & vmbras excursus: tum versus materiam vt in eius sinu producantur, tum versus sensum, atque rationem vt per eorum facultatem dinoscantur.
- 22 SÁRKÖZI, *Oratio*, 25: Deinde idem diuinae pulchritudinis lucisque radius quantum a fonte recessit, & quantum ab vnitare per crescentem paulatim multitudinem in infinitam pluralitatem est protensus, tantum a veritate bonitateque exulat. Vö. BRUNO, *De umbris*, Int. 5 [n.p]: [...] quae sensim ab vnitare illa supersubstantiali decendentia, per crescentem multitudinem, in infinitam multitudinem [...] progrediuntur: quae quantum ab vnitare recedunt, tantum ab ipsa quoque veritate elongantur.
- 23 SÁRKÖZI, *Oratio*, 25: Vnde etiam sit, vt non iam simpliciter lux, sed propter subiecti rationem lucis vmbra appellari possit: siue quod vestigium quoddam tenebrarum in lumine siue contra vestigium luminis in tenebris, vel neutrum a luce & tenebris & ab vtrisque distinctum appareat. Vö. BRUNO, *De umbris*, Int. 2 [n.p]: Hoc ipsum cum consideraueris: illud quoque tibi occurrat velim: vt a tenebrarum ratione seiungas vmbram. Non est vmbra tenebrae: sed vel tenebrarum vestigium in lumine. Vel luminis vestigium in tenebris. [...] Vel neutrum a luce & tenebris, & ab vtrisque seiunctum.
- 24 Giordano BRUNO, *De umbris idearum* (Párizs: Gorbinus, 1582).

tő metafizikai fejtegetések. A *De umbris idearum* voltaképpen egy mnemotechnikai értekezés, mely az emlékezet kombinatorikus modelljét bontja ki a lullista hagyománynak megfelelően.²⁵ A korai Bruno azonban – és itt jelentősen eltér a Lullus által inspirált tradíció más alkotóitól – úgy vélte, hogy e mnemotechnikai modell számára ki kell dolgoznia valamiféle általános metafizikát. A mű felvezető passzusai ezt a metafizikát bontják ki, mégpedig nagy mértékben Plótinosz filozófiájára támaszkodva. Sárközi elszórt megjegyzéseket tesz csupán az emlékezet problémájára, úgy tűnik, hogy kifejezetten metafizikai érdeklődése vezetí akkor, amikor a *De umbris idearum* néhány bekezdésének parafrázisát nyújtja.

Amikor Bruno a fény metaforájával kifejezett abszolútum *excursus*át az anyagi dolgok létrejövéséeként és az értelem megismeréséeként jellemzi, akkor Sárközi az objektumok kettős neméről ír az azokra jellemző dialektikával: az *anyagban bölcs(-racionális)* módon jönnek létre a dolgok, míg a *megismerés* metafizikai alsó pozíciójában *érzékelés* tárgyát is a fény kiáradása által létrejött árnyképek képezik. Bruno klasszikus platonista gondolatát az abszolútumtól „mért” távolságnak és a sokaság növekedésének arányosságáról talán stilisztikai szempontból még gördülékenyebben adja vissza a magyar szerző (Bruno: „quae sensim ab vnitata illa supersubstantiali decendentia, per crescentem *multitudinem*, in infinitam *multitudinem* [...] progrediuntur”; Sárközi: „quantum ab vnitata per crescentem paulatim *multitudinem* in infinitam *pluralitatem* est protensus”; kiem. – S. J.). A parafrázis utolsó mondata a brunói gondolkodás alapos elsajátításáról tesz tanúbizonyosságot. Az első mondatrész egyáltalában nem parafrázis: Sárközi arra hívja fel a figyelmet, hogy az a tény, hogy a fény–sötétség metaforikával jellemzett abszolútum és anyag elvei között létrejött tárgykonstellációkat visszavezetjük e kettős alapelvre, nem jelenti azt, hogy ezeket a tárgykonstelláció-árnyakat ne lehetne önmagukban megnevezni. Első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy ha az anyag egy bizonyos része fényt fogad be és ott létrejön egy tárgy, akkor erről helyes módon fény predikátumát állíthatjuk, hiszen maga a fény jelenik meg az anyagban: a tárgy összes sajátosságát és egyáltalában vett létezését redukálhatjuk a fényre, az abszolútumra. *A tárgy a fény*, mert teljes egészében visszavezethető a fényre. Másfelől azonban a tárgy nem más, mint önmaga; nem azért, mert bármiféle saját szubsztanciális formával rendelkezne, hanem azért, mert mégiscsak különbözik a fénytől. *A tárgy nem a fény*, ami azt jelenti, hogy *a tárgy árnyék*. Ez

25 Alessandro G. FARINELL és Carole PRESTON, „Giordano Bruno: Neoplatonism and the Wheel of Memory in the *De Umbris Idearum*”, *Renaissance Quarterly* 55, 2. sz. (2002): 596–624; magyar vonatkozásokhoz vö. SZENTPÉTERI Márton, „Alsted kombinatorikus szónoklattanáának posztumusz kiadása Piscator *Rudimenta oratoriae*-jában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 104, 1–2. sz. (2000): 129–164.

utóbbi szempontot fejezi ki Sárközi a Brunónál nem olvasható, azonban a *De umbris idearum* gondolatmenetével teljesen összhangban álló félmondattal: e tárgykonstellációkat „már nem csak a fénynek, hanem a szubjektum elve miatt a fény árnyékának is lehet nevezni”. Ezután bevezeti a Bruno 2. *Intentiója* alatt kifejtett dialektikus ágakat: árnyéknyomok jelennek meg a fényben és a fény nyomma jelenik meg a sötétségben, mégpedig oly módon, hogy e nyomokat bizonyos lételméleti függetlenség jellemzi alapelveiktől.

Számos helyen kimutatható még Bruno 1582-es publikációjának hatása Sárközire, mégis hozzunk egy olyan példát, amely esetleg arról tanúskodik, hogy az itáliai gondolkodó nem csak nyomtatott műveivel hatott magyar tanítványára!

A vákuum problémája Sárközi Oratóijában

Vessünk egy pillantást Sárközi szövegének egy meglehetősen problematikusnak tűnő helyére!

Vagy talán tagadjátok, hogy a világegyetemben lehet üresség [*vacuum*], vagy hogy a világegyetem az ürességben [*in vacuo*] van? Mivel a végtelen semmit sem hagy magán kívül, hanem mindent betölt, ezért a legkevésbé sem kételkedem benne, hogy valami ilyesmire gondoltok. Mivel pedig ez a határtalan [*immensum*] test – Trismegisztoosz szavaival élve – nem létezhet egy másik testen belül, mert akkor feltételezni kellene egy harmadikat, egy negyediket és így tovább a végtelenségig, ezért aligha lehet bármi érvelni, hogy valami spirituális jellegű dologban, vagyis egy szellemben létezik. Egy szellemben tehát, ami oly sokféleképpen változtat és mozgat mindent.²⁶

A részletben sok minden nem világos. Sárközi kiinduló kérdése – mely egyáltalán nincs előkészítve a szöveg megelőző passzusaiban – egyfajta költői kérdésként mintha arra irányulna, hogy szónoklatának hallgatói nem tagadhatják sem azt, hogy az univerzumban van valami, amit vákuumnak nevezünk, sem azt, hogy az univerzum a vákuumban létezik. A következő mondat az ellentétes tézis melletti vélekedés egy lehetséges érvét hangoztatja: a világ teljes kitöltöttségét állítja: a vég-

26 SÁRKÖZI, *Oratio*, 6: Negatis enim fortasse vacuum aliquid esse in vniverso, vel vniversum esse in vacuo? quando infinitum nihil extra se relinquat, sed omnia impleat, quale aliquid esse minime etiam, quin censeatis, dubitauerim. Cum autem immensum hoc corpus in corpore alio consistere nequeat (vt cum Trismegisto loquar) qui rursus tertium supponere necesse sit, & quartum, & sic in infinitum, ipsum in aliquo spirituali, siue mente aliqua consistere, negari haud vlla ratione potest: mente inquam, quae tam varie mutet atque agitet vniversa.

telen mindent áthat, nem maradhat semmi üresen. Vegyük észre, hogy e kijelentés implicite magába foglalja a világ térbeli végtelenségének téziséét. Ám a részlet retorikája még mindig azt sugallja, hogy Sárközi nem fogadja el azt, hogy a végtelen mindent átható volta mellett ne állhatna fenn a vákuum létezésének koncepciója vagy az az elmélet, hogy az univerzum a vákuumban létezik. A gondolatmenet minden átvezetés nélkül új irányt vesz: a hatalmas-határtalan (*immensum*) testi világot nem határolhatja újabb test, mert abból a határoló testek végtelen regresszusa adódna. A Hermész Trismegisztoszra történő hivatkozás a *Corpus Hermeticum* második dialógusának elejére vonatkozik,²⁷ ám nem pontos idézetről van szó, hanem ismét parafrázisról. Az eredeti szöveg gondolatmenete szerint oly nagyoknak kell lennie a kozmosz mozgását lehetővé tévő helyeknek, hogy e nagyság e hely természetének a világ természetével való ellentétességét implikálja. Ezért testetlen természetű e hely, ami testetlen, az pedig isteni. Sárközi hivatkozása az első lépcsőre vonatkozik: nem lehet testi jellegű az, ami magába foglalja a testi világot: a világ végtelensége nem haladható meg valamiféle határ által. A konklúzió Sárközínél a szöveg e pontján még nem az, hogy valami isteni jellegű hely foglalja magába a testi világot, hanem az, hogy a testi világ valami lélek- vagy elmeszerű entitásban foglaltatik benne. Ráadásul a végtelen regresszus közbevetett érve hiányzik a *Corpus Hermeticum* második dialógusából: ha a testi világot egy nagyobb testi világ határolná, akkor azt is egy még nagyobb testi világ határolná, majd ezutóbbi egy negyedik, és így a végtelenségig. A végtelen regresszus kiküszöbölése miatt sem lehetséges, hogy a testi világot egy másik testi világ határolja.

A *Corpus Hermeticum* második dialógusának felvezető passzusát (17 sor a modern Festugiére-kiadásban) nem tartalmazza sem a Ficino-fordítás,²⁸ sem a Turnébe-féle görög–latin kiadás²⁹ (1554). A szövegrészlet egy Sztobaiosz-

27 HERMÉS TRISMÉGISTE, *Corpus Hermeticum I–XII*, szerk. A. D. NOCK, ford. A.-J. FESTUGIÈRE (Paris: Les Belles Lettres, 1960), 32,1–33,3. Magyarul: HERMÉSZ TRISMEGISZTOSZ, „Corpus Hermeticum II”, in *Hermész Trismegisztosz bölcsessége*, ford. HAMVAS Endre (Budapest: Helikon, 2022), 45–46: „Mekkorának kell tehát lennie annak a helynek, amelyben a kozmosz mozog, és milyen a természete? Vajon nem kell-e sokkal nagyobbak lennie annál, hogy be tudja fogadni a kozmosz forgásának állandóságát, és hogy szűkössége miatt összenyomva a mozgót ne akadályozza annak mozgásában? / Valami hatalmas dolognak kell lennie, Trismegisztosz. / És milyen a természete? Nemde ellentét azzal, Aszklépiosz? A testinek pedig a testetlen az ellentéte. / Egyetértek. A hely tehát testetlen, ami pedig testetlen, az vagy isteni vagy Isten.”

28 Marsilio FICINO, *Opera [...] omnia in duos Tomos digesta* (Basel: Petri, 1576), 1839–1841. Az 1839. folión a *Corpus Hermeticum* 2. dialógusa a Festugiére-kiadás 33,4 sorával kezdődik.

29 HERMES TRISMEGISTOS, *Poemander, seu de potestate ac sapientia diuina* (Paris: Turnébe, 1554), 12–15.

testimónium:³⁰ Sárközi feltehetőleg az 5. századi szerző valamelyik 16. századi kiadása alapján hivatkozik a *Corpus Hermeticum* e helyére. A *Corpus Hermeticum* 1591-es Patrizzi-féle kiadásában már kiegészül a dialógus eleje a Sztobaios-részlettel, bár itt nem a 2., hanem a 9. dialógusként olvashatjuk a szöveget.³¹

Mi lehetett Sárközi intellektuális indítéka arra, hogy a vákuum problémájával vezesse fel gondolatmenetét, mely végül is a reneszánsz-hermetikus platonizmus következtetéséhez jut el mind elméleti, mind történeti szempontból? A *Corpus Hermeticum* második része kifejezetten állást foglal a vákuum létezésével szemben, és teljesen anyagi jellegűnek állítja be az üresnek képzelt, valójában anyaggal telt üregeket.³² Sárközi kezdő kérdése egyre enigmatikusabb: ám ha Sárközint kívül más is látogatta Bruno filozófiai előadásait, akkor talán voltak néhányan a szónoklat kételyek közt vergődő wittenbergi magyar hallgatói között, akik sejtették Sárközi dilemmájának feloldását.

Mivel nincsenek pontos ismereteink Sárközi nyelvtudásáról és nem valószínű, hogy tudott volna olaszul, ezért figyelmen kívül hagyjuk Bruno ama Angliában, 1583–1584-ben írt olasz nyelvű dialógusait, melyekben igencsak erős támpontokra lelhetnénk Bruno vákuum-felfogására vonatkozóan. Tudjuk azonban, hogy Bruno Wittenbergben Arisztotelész természetfilozófiai műveit is kommentálta latin nyelvű előadásai során. Arisztotelész a *Természetfilozófiai vizsgálódások* (*Physica*) negyedik könyvének 6–8. fejezeteit kifejezetten a vákuum filozófiai problémájának szenteli. Ezen előadások anyagát egy Hieronymus Besler nevű német hallgató lejegyzéséből ismerjük,³³ aki a wittenbergi tartózkodás után is Bruno egyfajta személyi titkáráként működött. Ám sajnálatos módon csak a *Physica* három első könyvére vonatkozó előadások állnak ma rendelkezésünkre, a negyedik könyvre vonatkozó brunói kommentárból csak két lapnyi terjedelmű szöveg maradt fent, melyek szűkszavúan tárgyalják a hely és az idő problémáit a vákuum

30 1,18,2; *Ioannis Stobaei Anthologii Libri Duo Priores*, recensvit CVRTIVS WACHSMVTH (Berlin: Waidmann, 1884), 1:157.

31 Francesco PATRIZZI, „Hermes Trismegistos”, in Francesco PATRIZZI, *Nova De Vniuersis Philosophia*, (Ferrara: Mamarellus, 1591), 18’.

32 *Hermész Trismegisztosz bölcsessége*, 51–52: És azoknak a dolgoknak, amelyek mozognak, az ürességben kellene mozogniuk, Trismegisztosz? / Kerüld e szavakat Aszklépiosz. A létezők közül egy sem üres: ez létezésük meghatározásából következik. Hiszen a létező nem lehetne létező, ha nem lenne eltelve létezéssel. Ugyanis az, ami fennáll, sosem lehet üressé. [...] / Tehát azokat a dolgokat, melyekre azt mondd, hogy üresek, üregesnek kellene neveznünk, nem pedig üresnek. Ugyanis, mivel léteznek, tele vannak levegővel és pneumával.

33 Besler kéziratái ma Erlangenben találhatóak, további részletek Bruno latin művei kiadásának 3. kötetében (vö. 34. jegyzet).

kérdésének említése nélkül.³⁴ Azonban ismerünk egy másik *Physica*-kommentárt is, amely ráadásul jóval kritikusabb hangvételű az antik filozófussal szemben. Bruno 1588-ban Wittenbergben, épp a *coetus Ungaricus* 1587–1588-as szónoklatait is kiadó Zacharias Kraft nyomdájában jelenteti meg *Acrotismus Camoeracensis* (értsd: a párizsi Cambrai-Collége-ban tartott előadások) című művét, mely explicit reflexiókat fogalmaz meg Arisztotelész vákuum-expozíciójára a *Physica* IV,6–8. fejezeteiben. A mű 33. fejezetében ezt olvassuk:

Nem tételezünk fel olyan üres teret, melyben nem létezik semmi aktuálisan, hanem olyan teret tételezünk, mely szükségszerűen egyszer az egyik, máskor a másik testet tartalmazza, és amelyet elsősorban a levegő tölt ki. Számunkra [a tér] végtelen, és az semmi (nem-létező), amiben semmi sincsen. Ennélfogva úgy definiáljuk a vákuumot, a teret, mint olyan határt, melyben a testek fennállnak, és a legkevésbé sem úgy, mint amiben nem létezik semmi. Mivel azonban a vákuumról azt állítjuk, hogy az test nélküli hely, azt valójában nem vagyunk képesek elválasztani a testtől, hanem csak az értelem szerint.³⁵

Nem tudjuk, hogy Besler azért nem jegyezte le a *Physica* IV. könyvének előadásanyagát, mert nem került sor ezen előadásokra, vagy pedig, bár Bruno előadásai során kommentálta a *Physica* IV-et is, valamilyen más oknál fogva mégsem jegyezte le őket – vagy lejegyezte és elkallódtak a kéziratok. Ha feltételezzük, hogy Bruno előadásai során kitért a vákuum kérdésére, akkor valószínűleg az *Acrotismus* 33. fejezetében foglaltak szellemében tárgyalta a kérdést. Márpedig az *Acrotismus* megfogalmazása a vákuumról, mint végtelen térről, mely csak hipotetikusan üres, *de facto* azonban a végtelen anyag által kitöltött, pontosan megfelel mind Sárközi költői kérdésekkel terhelt megközelítésének, mind pedig a korai Bruno kozmológiai koncepciójának a londoni korszak olasz nyelvű dialógusaiban.

Az *Acrotismus* fenti szöveghelye alapján érthetjük meg Sárközi megválaszolatlan költői kérdését: „talán tagadjátok azt, hogy létezik a vákuum, vagy hogy a világegyetem a vákuumban van?” Sárközi újra kellemetlen dilemmáival szólítja meg Forgách Mihályt és többi hallgatóját: „talán ilyesmire gondoltok, mert a végtelen mindent betölt”. Ekkor azonban látszólag nem folytatja a gondolatmene-

34 BRUNO, „Libri physicorum Aristotelis explanati”, 336–337; Giordano BRUNO, *Opera latine conscripta*, 3 köt., szerk. F. TOCCO és H. VITELLI (Firenze: Le Monnier, 1891), 3:259–399; ott 336–337.

35 Giordano BRUNO, *Acrotismus Camoeracensis* (Wittenberg: Crato, 1588), 59: Vacuum spacium vt pote in quo actu nihil sit nos non ponimus, sed spacium certe in quo modo vnum, modo aliud corpus necessario contineatur, quodque primo ab aere repleri natum est. Est enim nobis ens infinitum, & nihil est, in quo aliquid non sit. Hinc nobis definitur vacuum, spacium vel terminus, in quo sunt corpora, minime vero, in quo nihil sit.

tet, hanem Hermész Triszmegisztozra hivatkozik: a testi világot nem foglalhatja be testi világ. Ami kimarad – és ez az a pont, ahol a megszólalás retorikájának figyelembevétele elengedhetetlen a filozófiai gondolat rekonstrukciójához –, az a végtelenül kitöltött világ és a világ hermetikus-spirituális bennfoglaltsága eszméinek összekapcsolásából adódó veszélyes konklúzió: a világ a vákuumban van, mely vákuum *nem* az anyaggal kitöltött térrészek *mellett*, illetve *nem* az anyaggal kitöltött világon *kívül* helyezkedik el (ahogy ezt a tant Bruno is a sztoikusoknak és az epikureusoknak tulajdonítja), hanem maga a teljesen kitöltött *végtelen tér*. Sárközi e ponton nem követi a *Corpus Hermeticum* második dialógusát bevezető Sztobaiosz-testimónium megoldását sem, miszerint a testi világ mozgását magába foglaló nagyobb valaminek *közvetlenül* Istennek vagy isteni jellegűnek kell lennie. Megoldása bizonyos mértékben persze a *Corpus Hermeticum* és Giordano Bruno szellemi terében mozog: az univerzum valamiféle spirituálisban vagy végtelen elme-szerűben foglaltatik (*in aliquo spirituali, siue mente aliqua infinita*).

Összegzés

A hermetikus hagyomány már Bruno megérkezése előtt is erős pozíciókkal bírhatott Wittenbergben, akár a magyar hallgatók körében is. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Laskai Csókás Péter *De homine* (1685) című művének már mottója is a latin nyelvű Asclepius-traktátusból származik.³⁶ Sárközi *Oratiójának* a hermetikus hagyományhoz való viszonyát azonban döntően befolyásolja az a felfogás, melynek mentén Bruno *De umbris idearum* című műve viszonyul e tradícióhoz. Akár elfogadjuk mindazt, amit Francis Yates híres monográfiájában kifejt,³⁷ akár annak számos kritikusához kapcsolódunk, Yates ama belátása megkérdőjelezhetetlennek bizonyul, miszerint Bruno intellektuális álláspontja döntően különbözik Ficino keresztény hermetizmusától. Brunónál a legkisebb jele sincs annak, hogy a hermetikus világinterpretáció összeegyeztethető volna Szent Ágoston vagy Aquinói Szent Tamás filozófiájának és teológiájának bizonyos részleteivel, vagy egy ilyen összeegyeztetés egyáltalán elvárásként megjelenne. Ficino szinkretizmusa – különösen ahogy az a *Theologia Platonica*³⁸ lélek-koncepciója

36 LASKAI CSÓKÁS PÉTER, *De Homine magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus Libri II* (Wittenberg: Crato, 1685), [a1^v].

37 FRANCIS YATES, *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition* (Chicago: University of Chicago Press, 1964).

38 MARSILIO FICINO, *Theologica Platonica de immortalitate animorum* (Paris: Gorbinus, 1559; reprint: Hildesheim [u.a.]: Olms, 1995).

esetén előttünk áll – nem mondhat le erről a harmonizációs kísérletről.³⁹ Sárközi szövege sokkal közelebb áll a brunói felfogáshoz: mégpedig döntően befolyásolva a korai Bruno plotinianizmusa által. Sőt, a vákuum-problémára utaló fent elemzett hely amellett szól, hogy Sárközi kifejezetten fogékony volt a reneszánsz platonista hermetizmus gondolatvilágának a kopernikanizmus felé történő kinyitására is. Nemcsak arról van szó tehát, hogy a minden meghatározottság nélküli anyag belső szerkezetének leírásakor a legmélyebb plótinuszi elveket követi a magyar szerző, hanem arról is, hogy Sárközi a plótinuszi leírást a tér végtelenségéről alkotott modern nézet alapvető mozzanatává fejleszti.⁴⁰ Sárközi érdeklődése a brunói *De umbris idearum* irányába feltűnően természetfilozófia-metafizikai jellegű: a mű második részének mnemotechnikai apparátusa teljesen reflexió nélkül marad. A forráskritikai vizsgálatok jelenlegi állapota mellett is kijelenthető, hogy a brunói szövegek parafrázisai mellett nagyon erős Plótinosz-értelmezéseket tartalmaz a szöveg. Akárhogy is tárja elénk jövőbeli értelmezésünk a hermetizmus, a reneszánsz platonikus Ficino, Giordano Bruno és Plótinosz filozófiáinak itt megvalósuló konstellációját, Sárközi *Oratióját* a kora újkori magyar filozófiatörténet egyik fontos műveként tarthatjuk számon.

Helyszűke miatt lemondva Bruno wittenbergi korszaka már feldolgozott magyar vonatkozásainak ismertetéséről⁴¹ mindenképp fel kell hívnunk arra a figyelmet, hogy Bruno filozófiája érdemi recepciójának kezdetét még német területen is jóval a filozófus tragikus halála utánra teszi a vonatkozó szakirodalom. Jelen tanulmány keretei között nem térhetünk ki az egyes életszakaszokat övező közvetlen intellektuális környezet felvázolására sem.⁴² Annyit azonban még megjegyezhetünk, hogy nem ismerünk más olyan művet, mely Bruno valamely művét vagy előadásait már az 1580-as években olyan erős értelemben vett filozófiai módon dolgozná fel, mint ahogy azt Sárközi *Oratiója* teszi. E belátásaink egyfelől Sárközi nagyszerű intellektuális képességeiről árulkodnak, másfelől azonban talán még magasabbra emelik a wittenbergi *coetus Ungaricus* egészének jelentőségét a magyar eszmetörténetben.

39 Michael J. B. ALLEN és James HANKINS, „Introduction”, in Marsilio FICINO, *Platonic Theology*, 6 köt. (Cambridge MA [et al.]: Harvard University Press, 2001), 1:vii–xvii.

40 E mozzanatok bemutatásáról terjedelmi okok miatt lemondok.

41 A téma klasszikus összefoglalása: KOLTAY-KASTNER Jenő, „Giordano Bruno a magyar irodalomban”, *Irodalomtörténet* 38, 2. sz. (1950): 101–107.

42 A londoni életszakasz bravúros bemutatásához vö. Andrew D. WEINER, „Expelling the Beast: Bruno’s Adventures in England”, *Modern Philology* 78, 1. sz. (1980): 1–13.